

АМИР ТЕМУРНИНГ ИЛК ТАДҚИҚОТЧИСИ

<https://pda.uzkemyosanoat.uz/uz/manaviyat/ajdodlarga-ehtirom/amir-temurning-ilk-tadqiqotchisi>

Захириддин Мұхаммад Бобурнинг «Бобурнома» асарини дунё олимлари яқдиллик билан қомусий асар сифатида баҳолашған ва шу билан бирга темурийлар Үйғониш даври ва Бобур мавзуини ёритиш бўйича мукаммал манба деб билишган.

Захириддин Мұхаммад Бобурнинг «Бобурнома» асарини дунё олимлари яқдиллик билан қомусий асар сифатида баҳолашған ва шу билан бирга темурийлар Үйғониш даври ва Бобур мавзуини ёритиш бўйича мукаммал манба деб билишган. Асарнинг ўзига хос мұхим жиҳатларидан бири унда тарихий шахслар, буюк сиймолар, ҳукмдорлар, муҳаддислар, олимлар, ижодкорлар, тарихчилар, санъаткорлар ва оддий инсонлар ҳақида аниқ маълумотлар, изоҳлар, тасвиirlар, шарҳлар, умуман, турли даражадаги таништирув характеристидаги далилларнинг маҳорат билан келтирилганигидир. Масалан, биргина Самарқанд тасвирида шаҳар тарихида из қолдирған ўн нафардан зиёд буюк шахслар тилга олинган ва уларнинг фаолиятига доир ишоралар қилинган.

Марказлашған давлат асосчиси, буюк саркарда ва илм-фан, адабиёт, санъат, маданият ҳомийиси, темурийлар Үйғониш даври асосчиси Соҳибқирон Амир Темур (1336, Кеш шаҳри яқинидаги Хожа Илғор қишлоғи – 1405, Ўтрор шаҳри; Самарқанд шаҳрида дағн этилган) номи, ҳаёти, фаолияти билан боғлиқ ўттиздан ортиқ тасвир, лавҳа, изоҳларнинг берилиши ҳам ниҳоятда мұхим.

Кузатишлиаримиз шуни кўрсатадики, Бобур ўз асарида Амир Темур номини отаси Умаршайх Мирзо билан боғлиқ баёнлар муносабати билан тилга олиб, то Деҳли ва Агра шаҳарларида кечган воқеалар тасвиригача у билан бирма-бир таништириб борған. Шунга кўра, Бобурни улуғ бобокалони Амур Темурнинг ilk тадқиқотчи ва тарғиботчиларидан бири деб баҳолаш мүмкин. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, биз тадқиқ ва талқин қилаётган ўттиздан ортиқ тарихий маълумотлар, лавҳаю тасвиirlар асосида Амир Темур ва Бобурнинг ўзаро муштарак томонларининг айрим жиҳатларини адид Х.Султонов «Бобур»[1] номли бадиасида маҳорат билан ёритиб берган бўлса, «Бобур энциклопедия»сида берилган «Амир Темур»[2] мақолада ҳам «Бобурнома»нинг 37а, 1626, 163а, 2246, 2916, 2266 саҳифаларидағи маълумотлар қисман акс этган. Бобуршунос олим Сайдбек Ҳасанов томонидан Порсо Шамсиев, Содиқ Мирзаев ва Эйже Мано нашрлари асосида қайта нашрга тайёрланган «Бобурнома»нинг 2002 йилги нашрида илмий-танқидий матн асосида тузилган «Кишилар номлари»[3] кўрсаткичидаги Бобур ўз асарда Темурбек деб ёзганидек, Темурбек номи билан ўндан ортиқ маълумот санаб кўрсатилган. Айни пайтда, атоқли олимларимиз Н.М.Маллаев ва Б.Валихўжаевлар «Бобурнома»даги тарихий шахслар таърифи ва тасвирига бағишинланган тадқиқотларида мустабид давр тақозосига кўра Амир Темурни тилга олмаганларини ҳам қайд этиб ўтиш лозим[4].

Бобурнинг «Бобурнома»да келтирған Соҳибқирон Амир Темурга оид барча маълумоту таништирувларини моҳият эътибори билан бир мақола доирасида қуйидагича таснif ва талқин қилиш мүмкин:

Умаршайх Мирзо, Ҳусайн Бойқаро ва бошқа темурийларнинг валодат ва насаби билан боғлиқ лавҳаларда сулола ва давлат асосчиси сифатида Амир Темур номи юксак ҳурмат билан тилга олинган тасвиirlар. Бобур асар аввалида отасининг валодат ва насабига тўхталар экан, бу фикрани ўзгача рух, алоҳида меҳр ва соғинчу қўмсаш билан батафсил ёзган, ҳатто, неchanчи ўғил, кимдан катта, кимдан кичиклиги ҳақида ҳам изоҳ ва тушунтириш берган. Умуман, «Бобурнома»нинг Амир Темур ёдга олинган барча ўринларида у анъанавий равишда соҳибқиронни Темурбек номи билан зикр қилған. Аммо темурийлар хонадонига мансуб бўлған ўзининг ва ўзи каби бошқа шаҳзодаларнинг темурийзодалар эканлигини эса тарихий фонда ёрқин ва таъсирли ифодалаш мақсадида баъзи лавҳаларда Бобур «наслидин», «авлодидин», «зоду буди», «хонаводамиз»

сўзларини маҳорат билан қўллаб, «Темурбек наслидин», «Темурбек авлодидин» «Темурбекнинг зоду буди» ёки «Темурбекдек улуғ подшоҳ», «Темурбекнинг юрти», «Темурбек авлоди илгига», «бизнинг хонаводамиз» тарзида ҳам зикр этган. Маълумки, ўз асарида Соҳибқирон Амир Темурни юракка яқин олиб Темурбек номи билан тилга олиниши Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома»[5]сида, малик ул-калом Лутфийнинг Амир Темурнинг тўртинчи ўғли Шоҳруҳ Мирзога атаб ўзбек тилида ёзган мадҳ қасидасида[6], Алишер Навоийнинг «Муншаот»и[7], ХВИ асрда туркий тильда яратилган Ўтамиш Ҳожи ибн Муҳаммад Дўстийнинг «Ўтамиш Ҳожи тарихи» асаридаги «Достони Ўғузхон зикрида» ҳам учрайди[8].

Маълум бир бек, умаро тилга олинган ўринларда. «Бобурнома»да Амир Темурдан тарбия, мурувват, ёруғлик кўрган бек, умаро, амалдорлар тўғрисида талайгина қимматли фикрлар мавжуд. Бобур бу каби фикрларини ишонарли қилиб «Темурбек риоят қилғон» деган гап шаклида таъкид оҳангига ишонарли баён қилган. Масалан, отаси Умаршайх Мирзонинг «хавотун ва сарори» ҳақидаги маълумотда онаси Қутлуқ Нигорхонимга алоҳида тўхталар экан, бобоси Юнусхоннинг она томонидан қариндошлиги Шайх Нуриддинбекка бориб боғланиши ҳақида «Юнусхоннинг онаси туркистонлик қипчоқ бекларидин Темурбек риоят қилғон Шайх Нуриддинбекнинг қизи ё набираси бўлур»[9], деб ёзади. Султон Аҳмад Мирzonинг олтинчи умароси сифатида кўрсатилган Дарвешбек ҳақида ҳам худди шундай дейди: «Яна бир Дарвешбек эди, Темурбек риоят қилғон Эгу Темурбекнинг наслидин эди. Ҳазрати Ҳожаға иродати бор эди» (46). Қизиғи шундаки, Бобурнинг Дарвешбек тўғрисидаги мазкур таъкидлари Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» тазкирасининг иккинчи мажлисида берилган Дарвешбек ҳақидаги фикрада «Насаби худ олам аҳлиға зоҳирдур»[10] деб ёзган эътирофли маълумотига мос келади.

Давлат, тахту тож бошқаруви баён қилинган тарихий воқеаларда. «Бобурнома»нинг 1495-1496 йил тафсилотлари баёнида Бобур ўзининг давлат бошқаруви тизими тўғрисида ёзар экан, «Темурия салотини дастури» номли тартиб-қоида ҳақида маълумот беради. У орқали у Амир Темур ва темурийларнинг таҳтда, гоҳ шоҳона тўшак (кўрпача) устида ўтириб давлат бошқаргани, кенгаш чақиргани ва элчиларни қабул қилгани каби бошқарув ҳамда маросим усуllibаридан воқиф бўламиз. Чунончи: «Ул фурсатлар Темурия салотини дастури била тўшак устида ўлтурур эрдим. Ҳамза Султон била Маҳдий Султон ва Мамоқ Султонким келдилар, бу салотиннинг таъзимиға қўпуб тўшакдин тушуб, бу султонлар била кўруштум. Султонларни ўнг қўлда боғишда ўлтурғуздум. Муҳаммад Ҳисорий бошлиқ борча мўғуллар келдилар. Борча мулозаматни ихтиёр қилдилар» (53). Ёки етакчи сифатида тарих майдонига чиқкан Бобур «Бобурнома»нинг 1507-1508 йил воқеалари баёнида, яъни Ҳиндистон азимати олдидан ўзи жорий қилган бир сиёсий ислоҳоти, яъни ўзини подшоҳ деб эълон қилиш буйруғи, санаси ҳақида илҳом билан тўхталар экан, шу ўринда Амир Темурни эслайди: «Ушбу тарихқача (913 йил) Темурбекнинг авлодини бовужуди салтанат мирзо дерлар эди, ушбу навбат буюрдумким, мени подшоҳ дегайлар» (160).

Кеш, Самарқанд, Қоракўл (вилоят), Деҳқат (кент), Хурсон (вилоят), Мўлтон (навоҳи), Ҳирот, Қандаҳор, Биҳира (вилоят), Деҳли, Агра каби шаҳар, кенту вилоятлар билан боғлиқ тасвиirlар. Табиийки, бу ҳолат тарихан Амир Темур ихтиёрида бўлиб, кейинчалик подшоҳ Бобур тасарруfiga ўтган вилоят, юрт, ўлка, шаҳар тасвиirlарида кўп учрайди. Шуни мамнуният билан таъкидлаш лозимки, Бобурнинг «Бобурнома»да келтирган шаҳар, вилоятлар тасвирида ва ободлик, фаровонлик йўлида амалга оширган кенг қамровли фаoliyatлари, етакчилик салоҳиятлари баёнида Амир Темур, темурийлар ва ўзининг Шарқ Үйғониш даври маданиятининг ажралмас қисми бўлган шаҳарсозлик маданиятига кўрсатган таъсиридан ва улар ҳукмронлиги даврида шаҳарларнинг тараққий топганидан етарлича хабардор бўламиз. Тарихий манбаларда Дилкаш шаҳар деб ном олган Кеш тасвирига дикқат қилсак, тасвир орқали Кеш қадимдан Амир Темурнинг аждодлари билан боғлиқ шаҳар эканлиги ва унинг ўзи тузишга бел боғлаган йирик марказлашган давлат учун пойтахт шаҳар танлашдаги билими, маҳорати, тўхтами, қароридан ҳам воқиф бўламиз: «Яна Кеш вилоятидур... Баҳорлар саҳроси ва шаҳри ва боми ва томи хўб сабз бўлур учун Шаҳрисабз ҳам дерлар. Темурбекнинг зоду буди Кешдин учун шаҳр ва пойтахт қилуриға кўп саъӣ ва эҳтимомлар

қилди. ... Чун Кешнинг қобилияти шаҳр (пойтахт шаҳар демоқчи – Б.Р.) бўлмоқча Самарқандча эмас эди. Охир пойтахт учун Темурбек Самарқандни-ўқ ихтиёр қилди» (61). Бобур ушбу маълумотини асарда «Самарқандни Искандар бино қилғондур. Мўғул ва турк улуси Самарқанд дерлар. Темурбек пойтахт қилиб эрди. Темурбекдин бурун Темурбекдек улуғ подшоҳ Самарқандни пойтахт қилғон эмас» (59), деб ёзган қимматли маълумоти билан тўлдирган. Бобур ушбу қисқа тасвирида маҳорат билан пойтахт Самарқандни ер юзининг маданий ва маърифий марказларидан бирига айлантирган улуғ бобокалонининг табаррук номини қайта-қайта ёдга олиб, гўё ботини ва зоҳиридаги ғуборлардан халос бўлиб, у улуғ зотга кўрсатган лутфи, чексиз ҳурматига гувоҳ бўламиз. Мазкур ўринда шуни алоҳида таъкидлаш керакки, таниқли матншунос олим В. Раҳмонов Бобур «Бобурнома»да бир неча марта мароқ билан қўллаган «зоду буди» иборасини Кеш ва Андижон тасвири мисолида шарҳлар экан, олим «... Бобур ўзининг туғилиб ўсган шахри Андижон эканлигини ҳам шу тарзда ифодалаган»[11], деб алоҳида қайд қилган. Ёки муаллиф Қоракўл шахри баёнида Амир Темур барпо қилдирган машҳур боғларидан бири билан «Темурбек дегандурким» дея мамнунияту эътирофини яққол сездириб, Соҳибқиронни шундай танишидиради: «Яна Қоракул вилоятидур... Андоқ машҳурдурким, Темурбек дегандурким: менинг бир боғим борким, тули ўттуз ийғачтур» (61).

Бобур «Бобурнома»да Дехли шаҳрини ўз тасарруфига олиш, эгалик қилиш ва бошқариш тарихини битар экан гапни мозийдан, яъни Дехли шаҳрининг Амир Темур бошқарувига ўтишидан бошлайди ҳамда лавҳани аниқ қилиб «Дехли Султон Аловуддиннинг илигида эди. Бу табақа саййидтур. Темурбек Дехлини олғонда Дехли ҳукуматини буларнинг оталариға бериб, бориб эди» (196) деб хуласалайди.

Ҳарбий тактика ва бунёдкорлик ишларида ўзининг фаолияти билан боғлиқ қиёсий тасвирларда. Бобур ўзини Ҳусайн Бойқаро ёки бошқа темурий шаҳзодалар билан қиёслаган тарихий тасвирлардан бирига мурожаат қилсақ. «Бобурнома»нинг 1503-1504 йил воқеалар баёнида, яъни Кобулда мустақил ҳукумат тузган Бобур Мирзога Султон Ҳусайн Мирзодан Шайбонийхонга қарши туришга ундовчи хабарлар келади. Мактублардан бирида Ҳусайн Бойқаро Бобур Мирзога Коҳмард ва Ажарда ҳарбий истеҳком билан мустаҳкам туриши ҳақида ёзиб юборади. Аммо Ҳусайн Бойқаронинг оқибатини ўйламай тутган ҳарбий тактикаси ва режалари Бобур Мирзога маъқул келмайди ва бу ўринда у огоҳлик билан темурийлар давлати асосчиси бўлган мулкгир Амир Темурни ёдга олади. Яъни «Султон Ҳусайн Мирзонинг бу хатлари мужиби ноумидлик бўлди. Не учунким, Темурбекнинг юртида бу тарихда андин улуғроқ подшоҳ ҳам ёш ва ҳам вилоят ва ҳам черик била йўқ эди». Яна у «Темурбек ўрниға ўлтурғон» дея фикрларини давом эттириб, ғалабаси, оқибати таъминланмаган ҳарбий юришдан қаттиқ норози бўлганлигини яққол сездириб, шундай тушунтиради: «Султон Ҳусайн Мирзодек Темурбек ўрниға ўлтурғон улуғ подшоҳ ғанимининг устиға юрумакни демай, ер беркитмакни деса, эл ва улусқа, не умидворлиқ қолғай?» (103).

«Бобурнома»да келтирилган бунёдкорлик ишлари билан боғлиқ бир қиёсий тасвирга кўра, Бобур Аграда амалга оширган бир иморатни бино қилишга жалб қилинган тош йўнувчи уста, ҳунармандлар билан улуғ бобокалони бунёд қилган масжид қурилишида қатнашган сангтарошларнинг сони ва иш унумини қиёслар экан, ўзининг бу борада устун жиҳатларини ҳеч иккиланмай “Ҳар иш ва ҳар нима учун жамиъ муқаррар ва муайиндорким, ота-оналаридин бери ул иш ва ул нимани қила келгандурлар. Нечукким, «Зафарнома»да Темурбекнинг «Масжиди сангин» иморатини қилурда мулла Шариф (Али Яздий – Б.Р.) мундоқ муболаға била битибдурким, Озарбайжон ва Форс ва Ҳиндистон ва яна ўзга мамолик сангтарошларидин ҳар кунда икки юз киши масжида иш қилурлар эди. Бир Аграда ушбу Агранинг сангтарошларидин менинг иморатларимда ҳар кунда олти юз саксон киши иш қилурлар эди” (209), деб дадиллик билан ёзади ва ўз фарзандларини ҳам бу каби хайрли қурилиш ишларига чорлагандек бўлади. Бу қиёсий тасвирнинг биз учун яна бир муҳим жиҳати бор, яъни, биринчидан, Бобур кекса муаррих Шарафиддин Али Яздийнинг улуғ бобокалони Амир Темур ҳақида 1424-1425 йилларида ёзиб тамомлаган машҳур «Зафарнома» номли мукаммал тарихий асарининг билимдони эканлигига тан берсак, иккинчидан

эса Алишер Навоий катта умидлар боғлаган валиаҳд Бадиuzzамон Мирзони ҳам улуғ бобокалони Амир Темур тарихидан сабоқ, ибрат олиш мақсадида ва сиёсий хушёрлик учун «Зафарнома»ни тезтез мутолаа қилиб туришга ундан битган дидактик мактуби[12] ёдимизга тушади.

Самарқанд тахтида алоҳида ҳукумат сурган ва давлат бошқарган темурийлар бирма-бир санаб, изоҳлаб кўрсатилган тарихий ва қизғин жараёнлар тасвирида. Самарқанд тахти ва мамлакат бошқарув тизими билан боғлиқ аниқ воқеалар баёнида Бобур Мирзо Амир Темурнинг Самарқанд тахтига ўтиргандан бошлаб, то ўзигача Самарқанд тахтига ўтирган ва ҳукумат сурган Темурбек, Жаҳонгир Мирзо, Муҳаммад Султон, Улуғбек Мирзо, Абдулатиф Мирзо, Абдулла Мирзо, Абусаид Мирзо, Султон Аҳмад Мирзо, Султон Маҳмуд Мирзо, Бойсунқур Мирзо, Али Мирзо каби ўн икки нафар темурий ҳукмдорларни номма-ном, тартиб билан санаб кўрсатган, фақат ўзинигина кишилик олмоши «мен» билан «Бойсунқур Мирзодин мен олдим» деб ёзган. Нимагадир Бобур сулоланинг бу каби тарихий маълумотида Самарқанд тахтида беш йил ҳукмронлик қилган ва қайсиdir маънода кўнгил ишини мулк ишидан устун қўйган Халил Султонни бу силсилада тилга олмаган, кўрсатмаган. Бундай тартиб билан кўрсатиш, биринчидан, Бобур услугуга хос бўлиб, иккинчидан эса у китобхонни 140 йиллик Самарқанд тахти, бошқарув тарихи билан, яъни ўзи «... юз қирқ йилға ёвуқ Самарқанд пойтахти бизнинг хонаводада эди...» (80-бет), деб ёзган эътирофи, изоҳи билан қисқа, аниқ тарзда танишитиради.

Амир Темур ва ўзи билан боғлиқ Ҳиндистон тасвиirlарида. Асарнинг Самарқанд тасвирида Бобур Ҳиндистондан келтирилган сангтарошлар ва номаълум рассом томонидан Дилкушо боғида қурилган кўшк деворларига санъаткорона чизилган сурат ҳақидаги кузатишлари асосида ёзган қизиқарли маълумотга эга бўламиз: «Темурбекнинг ва Улуғбек Мирзонинг иморати ва боғоти Самарқанд маҳаллотида кўптур... Яна Оҳанин дарвозасиға ёвуқ қалъанинг ичида бир масжиди жумъа солибтур, сангин, аксар Ҳиндистондин элтган сангтарошлар анда иш қилибтурлар... Дилкушода ҳам улуғ кўшк солдурубтур, ул кўшкта Темурбекнинг Ҳиндистон урушини тасвир қилибтурлар...» (59). Ёки асарда берилган «Деҳқат Үратепанинг кўҳпоя кентларидиндур, улуғ тоғнинг тубида тушубтур, бу тоғдин ўтгач, Масчо бўлур... Мен бир калонтарининг уйига туштим, қари киши эди, олтмиш-этмишда бор эди, vale онаси ҳануз бор эди. Хейли умр топқан хотун эди, юз ўн бир ёшта эди. Темурбек Ҳиндустонға кирганда бу хотуннинг уруқ-қаёшидин бири ул черикка бориб экандур. Ул хотирида бор эди, ҳикоят қилур эди» (87), деган. Бобур маълумотида ўзининг Деҳқатда кечган сарсону саргардон кунлари ҳақида ёзар экан, Амир Темур ҳақидаги изоҳни воқеа ичида воқеа шаклида тилга олган. Яъники, 111 ёшга кирган онахон ҳақидаги ҳайратомуз фикрларини битар экан, унинг хотирилари асосида Амир Темурнинг Шимолий Ҳиндистонга қилган ҳарбий юриши ва бу юришда 111 ёшни қаршилаган онахоннинг қариндошларидан бири аскар сифатида қатнашганини алоҳида мароқ ва кўнглидан кечган Ҳиндистон салтанати орзузи билан ёзганлигини сезиш мумкин. Демак, онахон Амир Темурнинг Шимолий Ҳиндистонга уюштирган ҳарбий юриши ҳақида айтган ҳаётий ҳикояси билан олдинни кўзловчи Бобур дикқатини ўзига жалб қилган. «Бобурнома»да берилган Ҳиндистон тасвиirlарида Шимолий Ҳиндистонни ўз ихтиёрига олиб, янги ҳаёт бахш этган ҳукмдор сифатида Амир Темурни тилга олади: «Темурбек Ҳиндистонга кириб чиққани(дин) бери бу неча вилоятким, Бҳира ва Ҳушоб ва Чаноб ва Чиниват бўлғай, Темурбекнинг авлодининг тавобиъ ва лавоҳиқи тасарруфида эди» (166). Бобур мазкур маълумотида сабабсиз «Темурбек авлодининг тавобиъ ва лавоҳиқи тасарруфида эди», деб ёзмаган. Чунки бу маълумоти билан у Ҳиндистон салтанатига нисбатан ўзининг ворисийлик ҳуқуқи борлигига дадил ишора қилган ва меросхўр темурий ҳукмдор сифатида «элчиликка таъйин қилиб бир қарчиғай ийбориб, қадимий туркка тааллуқ вилоятларни тиладук», деб талабларини ёзиб жўнатган расмий элчилари ҳақида ҳам хабарлар битиб қолдирган. Аммо ушбу тасвирида Бобур Амир Темурнинг Ҳиндистон салтанатида ўзи каби муқим қолмаганига ҳам диққат қилган ва ўзининг муддаосини матнда усталик билан қўллаган «кириб чиққан» (кирди-чиқди) жуфт сўзлари воситасида ифодалаб берган. П.Қаюмов ҳам ўзининг «Хўқанд тарихи ва адабиёти» китобида «Шоир ва адаб Бобур» фикрасида уни «Ҳиндистонда темурийлар давлатини таъсис этди»[13] деб

таъкидлайди.

Умуман, Бобур «Бобурнома»да келтирган Соҳибқирон Амир Темурга оид тарихий маълумотлар, тасвиру лавҳалардан шундай хулоса қилиш мумкинки, биринчидан, Бобур Амир Темур билан фахрланган ва темурийларнинг тарихини яхши ўрганган, билган ҳамда ана шу билғанларини ёрқин ва таъсирли тарзда ифодалаган, иккинчидан эса даврдаги яқинлик сабаб буюк шахслар бир-бирларини руҳан, қалбан яхши ҳис қилгани каби шоҳ ва шоир Бобур ҳамда улуғ бобокалони Амир Темур ўртасида юз йилга яқин тарихий масофа бўлсада, у Амир Темурни ҳар томонлама тўла ҳис қилган ҳамда у каби сиёсий ҳушёр ҳукмдор бўлишга интилган. Бобурнинг илмий аҳамиятга молик бўлган ўттиздан ортиқ ушбу тарихий маълумоту лавҳалари келажакда Амир Темур ҳамда ўзи тўғрисида кўплаб илмий тадқиқотлар ва ижодий асарларнинг яратилишига туртки ва замин бўлиши шубҳасиз.